

NEVELÉSTÖRTÉNET

VITA EGY EGYETEMI ELŐADÁSSOROZAT KÖRÜL 1939-BEN

Vincze Tamás

Összefoglaló:

1939 elején a hazai középiskolai tanári társadalom legnépszerűbb lapja, az *Országos Tanáregyesületi Közlöny* meglehetősen udvariatlan, sőt goromba hangnemű ismertetést közölt Császár Elemér 1938-ban kiadott Arany János-könyvéről. Császár Elemér könyvét az egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének hallgatói jelentették meg, a professzor munkássága előtti tisztelgés jeléül. Ezt a munkát bírálta meg Földessy Gyula, az ekkoriban mellőzött, perifériára szorított irodalomtudós a *Közlöny* hasábjain. A nyers hangú bírálatot válasz követte, Császár Elemér régi ismerőse és harcostársa, Lázár Béla vette védelmébe a megtámadott munkát.

Nem lényegtelen a vitában a megbírált mű témája. Arany költészete a nemzeti klasszicizmus csúcsaként, meghaladhatatlan teljesítményként került be az irodalomtörténetbe, határkövé és ütközőponttá vált: olyan értelmezési rétegek rakódtak rá a 20. század elején, amelyek eltávolították, elidegenítették a századforduló után indult költőnemzedéktől.

Tanulmányomban feltárom a megbírált könyv szerzője és a bírálat írója közötti alkati, szemléletbeli különbségeket, igyekszem feltérképezni a szakmai kapcsolatrendszerüket, tanulmányozom munkásságuk korabeli és az utókor általi értékelését. Így a botrányos recenzió a válasszal együtt irodalomtudomány-történeti kontextusba helyezve új megvilágítást és jelentést kap.

Kulcsszavak: magyar irodalomtörténet-írás története, neopozitivistá irodalomtudomány, hazai pedagógiai szaksajtó története

Abstract:

In early 1939, the most popular publication among Hungarian secondary school teachers, the *Országos Tanáregyesületi Közlöny* (National Teachers' Union Bulletin), published a rather impolite, even rude review

of Elemér Császár's 1938 book on János Arany. Császár Elemér's book was published by students of the Hungarian Literature Institute of the university as a tribute to the professor's work. This work was criticized by Gyula Földessy, a literature scholar who was sidelined and pushed to the periphery at that time, in the pages of the Bulletin. The raw critique was followed by a response; Császár Elemér's old acquaintance and comrade-in-arms, Béla Lázár, defended the attacked work.

The subject of the criticized work in the debate is not insignificant. Arany's poetry had been enshrined in literary history as the pinnacle of national classicism, an unsurpassable achievement. Arany's poetry became a milestone and a point of collision: interpretation layers were added to it in the early 20th century that distanced and alienated it from the poet generation that emerged after the turn of the century.

In my study, I have explored the personal and ideological differences between the author of the criticized book and the critic, attempted to map their professional relationships, and examined the contemporary and later evaluations of their work. Thus, the scandalous review, together with the response, was given new light and meaning in the context of literary history. **Keywords:** history of Hungarian literary historiography, neo-positivist literary studies, history of the Hungarian pedagogical press

A casus belli kétféle irodalomtudomány-felfogás összecsapásában

Nemes tradíció folytatói voltak azok a diákok a 20. század első felének hazai akadémiai világában, akik valamelyik tekintélyes professzoruk egyik kollégiumának egy vagy több szemeszternyi előadásanyagát egy szorgalmas társuk jegyzete alapján kiadták. Az ilyen módon megőrzött előadásorozatok lejegyzett szövege természetesen csak az után került nyomdába, miután az előadó professzor jóváhagyta, s áldását adta a közzétételre. 1938-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének ifjúsága jelentette meg professzoruk, Császár Elemér 1937/38. évi dékánóságának emlékére a konzervatív irodalomtörténész Arany Jánosról tartott előadásait. A kötetben a professzor 1936/37-es tanévben elhangzott Arany-előadásainak lejegyzése olvasható. A könyvről több ismertetés is napvilágot látott különböző folyóiratokban, ezek többnyire elismerő, Császár tudósi kvalitásait a bemutatott munka kapcsán is nagyra értékelő recenziók voltak. Már csak ezért is feltűnő, hogy egy goromba hangú, Császár előadásait kíméletlenül leszóló, értéktelennek minősítő recenzió is megjelent a fiatalok által kiadott kötetéről. A felvállaltan támadó szándékú kritika szerzője Földessy Gyula,

a sokat publikáló, de a hivatalos irodalomtörténész berkekben nem túlságosan elismert középiskolai tanár volt.

A főszereplők

Az eset egyik érdekességét az adja, hogy a megbírált egyetemi professzor és a kemény kritikát író középiskolai tanár azonos évben születtek, majdnem azonos időszakban végezték az egyetemi tanulmányaikat, ugyanazok a professzorok oktatták őket. Mindketten valódi tudós tanárként indultak el már a pályakezdésükkor, szakmai életútjuk mégis mérőben másként alakult. Bár Császár Elemér is több mint két évtizeden át középiskolai tanárként működött, pályája szépen ívelt felfelé, a csúcstot természetesen az 1918-as egyetemi tanári kinevezés jelentette. Földessy Gyula ugyan szintén színvonalas tanulmányokat írt, de nem építette hasonló tudatossággal a karrierét, s szabad energiáit jó időre lefoglalta az Ady mellett végzett „poeta administratori” munka. Már önmagában az is eldöntötte Földessy sorsát, hogy olyan kiapadhatatlan lelkesedéssel, szinte fanatikus kitartással foglalkozott Ady költészetének a megfejlesztésével, az Ady-versek szimbólumainak, motívumainak világával. Ezt az érdeklődést a konzervatív irodalmi körök tagsága, a Beöthy Zsolt és Kéky Lajos körül kialakult irodalomtörténész csoport érthetően nem honorálta. Így vált Földessy egyszemélyes intézménnyé, különutas tudóssá, akit inkább a nála jóval fiatalabbak értékelték nagyra, a kortársai nem igazán vettek róla és a munkásságáról tudomást. A kíméletlen recenzió idején Császár Elemér és Földessy Gyula is 64 éves volt, abban a korban voltak mindketten, amikor már a pálya gyümölcseit, a méltó babérokat aratja le egy tudós tanár.

Császár Elemér elégedett lehetett az addigi pályafutásával, minden kiténtetést, elismerést megkapott, ami a szakmájában és a tudományos közéletben az ő munkásságával és tehetségével elnyerhető volt. A Petőfi Társaság elnökeként meghatározó szerepet játszott a hazai irodalmi élet irányításában, az irodalomtanítási kánon kialakításában. Hatvanadik születésnapján Gálos Rezső szerkesztésében emlékkönyvvel lepték meg a tanítványai, igaz, az ebben szereplő tanulmányok szerzőinek neve ma már – a szakmán kívül – feledésbe merült. Olyanok írtak a kötetbe, mint az akkor induló Belohorszky Ferenc nyíregyházi tanár vagy Haraszthy Gyula, aki egy ideig Császár tanársegéde volt, majd kiváló könyvtárosná képezte magát. De olvasható benne tanulmány Császár másik tanársegédétől, Kenyeres Imrétől is, aki később a *Diárium* című folyóirat szerkesztője lett, Solt Andortól, akiből a 40-es években a hazai drámairodalom szorgalmas kutatója vált, és Jenei Ferentől, aki az 50-es években az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, a 60-as években pe-

dig a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa lett.¹ Császár Elemér munkásságát nemcsak a közvetlen munkatársak, tanítványok, hanem a szakmai szervezetek, tudományos egyesületek is nagyra értékelték, 1925-ben elnyerte a Petőfi Társaság Tőzsde Nagydíját, és ugyanabban az esztendőben tüntették ki a Kisfaludy Társaság Greguss Ágost-érmével. A legrangosabb elismerést Császár számára az 1930-ban adományozott Corvin-koszorú jelenthette, ezt hatvan kitüntetétnél több egyszerre nem viselhette. Császár Elemérrel szemben Földessy nem mondhatott a magáénak sem hasonló tudományos, sem hasonló állami kitüntetések. Az ő munkásságát csupán az akkor még kisebb súlyú, debreceni székhelyű Ady Társaság értékelte a jelentőségének megfelelően, s joggal érezhette azt, hogy az Akadémia Szótári Bizottsága, ahol munkát biztosítottak a számára, csak afféle parkolópálya a szakmai életében. Az Ady Társaság később, 1940-ben, Ady Lajos halála után Földessyt elnökké is választotta.

Földessy Gyula is szeretett volna nagyobb szakmai elismerést, visszhangot kapni, érettebb ifjakat és nem középiskolásokat tanítani. Amikor a szegedi egyetemen 1929-ben – a klebelsbergi koncepció szellemében – II. magyar irodalomtörténeti tanszék felállítására került sor, és a tanszék betöltésére pályázatot írtak ki, Földessy joggal érezhette, hogy eljött az ő ideje, így ő is megpályázta az újonnan létrehozott katedrát. Rajta kívül még Sík Sándor nyújtotta be a pályázatát. Földessy vélhetően nem foglalkozott azzal, hogy a párhuzamos tanszékek felállítása – hiszen az irodalomtörténet mellett egy II. számú filozófia és egy II. számú pedagógia tanszék is létrejött – a katolikus egyház szegedi egyetemi pozícióinak erősítését kívánta szolgálni, ezért is nyújtotta be a jelentkezését az egyetemi tanári állásra. A jeles Ady-kutató 55 éves volt ekkor, a másik jelentkező, Sík Sándor, tizenöt évvel volt fiatalabb nála. A két beérkezett pályázat véleményezésére Zolnai Bélát kérte fel a szegedi egyetem bölcsészkarának dékánja. Zolnai a jelentésében egyértelműen Sík Sándor megválasztása mellett foglalt állást. Bár elismerte Földessy úttörő érdemeit az Ady-életmű tudományos vizsgálatának megindításában, de ő is csak az egy szenvedélyű, egy alkotónál leragadt kutatót látta a pesti tanárban. Ezt és az ebből levonható konzekvenciát így fogalmazta meg:

¹ Furcsa módon Császárt egy-két olyan tanítvány is kedvelte, akikből később a hazai szellemi-történeti irányzat jeles képviselője lett. Így pl. Szerb Antal, akinek csodálatos átélőképessége és a pszichológia iránti vonzalma az irodalomtörténeti munkáin is erős nyomot hagyott, gyakori látogatója volt a Császár családnak, és első házasságkötésekor is Császár Elemért kérte fel násznagyának. Erre így emlékezett Kacziányné Schultz Dóra: „A násznagyuk a mi professzorunk, Császár Elemér lett, és Császár Erzsikével elmentünk az esküvőre, amit a városmajori régi kistemplomban tartottak. Pár év múlva Császáréknál vagyok vendégségben, beállít Tóni, és Erzsikének meg nekem elmeséli szerencsétlen házasságának történetét.” Wágner Tibor [2005]: *Visszaperelt idő. Beszélések Szerb Antaltól*. Krónika Nova Kiadó, Budapest. 22.

„... irodalmi és tudományos működése azonban sajnos nem olyan terjedelmű, hogy garanciát nyújtson a magyar irodalom egész körére szóló tanszék ellátására. Ezért – teljes elismeréssel az ő értékes működése iránt – a tanszék betöltésénél nem hozhatom öt javaslatba.”²

A Markó utcai főreáliskola nevesebb volt tanítványainak a visszaemlékezéséből kiderül, hogy Földessy egyetemi katedra utáni sóvárgását nem pusztán a szakmai önértzet kárpoztlásigénylő vágya táplálta, maguk a diákok is úgy ítélték meg, hogy tanáruk – a képességei és olvasottsága alapján – nyugodtan előadhatna egyetemen is. Gábor Dénes, aki szintén a Markó utcai iskola neveltje volt, így emlékezett rá vissza: „Középiskolai tanáraink közül legalább három igazi egyetemi rangú volt: Galamb Sándor, Földessy Gyula – Ady Endre legjobb barátja, felejthetetlen ember – és Szemere Samu, a filozófus.”³

A sors és a Földessy számára kedvező politikai fordulatok ajándéka volt, hogy a fanatikus Ady-értelmező pedagógusnak az a vágya, hogy egyetemi tanárként működhessen, mégis teljesült, igaz, elég későn, amikor már hetvenéves is elmúlt. Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1945. okt. 30-i minisztertanácsi ülésen terjesztette elő azt a folyamodványát, amelyben javasolta, hogy Földessy Gyula irodalomtörténeti érdemeit ismerjék el egyetemi tanári címmel. A minisztertanács elfogadta Teleki előterjesztését, és hozzájárult ahhoz, hogy a miniszter a debreceni egyetem bölcsészettudományi karának kérelméhez csatlakozva a Nemzeti Főtanácshoz továbbítsa a javaslatát.⁴ Így lett Földessy Gyula címzetes egyetemi tanár. S bár nyilván örült ennek a kitüntetésnek, azért ő is érezte, hogy elég későn kapta meg ezt a jóvátételt az élettől. Erről árulkodnak azok a sorai is, amelyeket 1946 novemberében írt Fėja Gézának. „Azt talán hallottad – írta az idős tanár az ekkoriban Békéscsabán élő barátjának –, hogy a debreceni egyetem megválasztott c. ny. r. tanárnak. A mostani félévben tartottam vagy 16 órát Adyról, nagy hallgatóság előtt, és vagy 26-an kollokváltak is. Nagyon jól éreztem magam debreceni diákjaim között, s nemcsak nekik volt élmény az előadásom, de nekem is. Magamat is meglepett, milyen jó »előadó« vagyok. Nagy disznóság, hogy csak most jutottam hozzá. A jövő szemeszterben is előadok. Tárgyam: Magyar költők világnézete és stílusformái Csokonaitól Adyig.”⁵ Egy 1949 márciusában írt leveléből, amelyet

² Idézi: Fízel Natasa (2014): Sík Sándor szerepe a párhuzamos tanszékek megalakulásában a Ferenc József Tudományegyetemen. In: Miklós Péter (szerk.): *Sík Sándor eszmekörei*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged. 70.

³ Idézi: Gál Vilmos (2008): Tudós magyarok identitástudata. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* 8. Magyar Múzeumi Történetész Társulat, Budapest. 240.

⁴ Szűcs László (szerk.): 1997): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. B kötet*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 503.

⁵ Fėja Endre (szerk.): (2003): *Fėja Géza levelezése*. Nap Kiadó, Budapest. 192.

szintén Féjához intézett, az derül ki, hogy akkor már a budapesti bölcsészkaron is tartott órákat. „Annyira el voltam foglalva – írta mentegetőzve a kései válaszáds miatt –, s olyan bonyolultan nehéz az életünk, hogy semmire sem érek rá. [...] Az egyetemen (a pestin) is előadok Ady-szövegmagyarázatokat, s az Irodalomtörténeti Társasági megbeszélések is elfoglalnak.”⁶ Az egykori tanrendek tanúsága szerint Földessy az 1948/49-es tanév I. és II. félévében, az 1949/50-es tanév II. félévében, az 1950/51-es tanév I. félévében és az 1951/52-es tanévben tartott előadásokat a pesti egyetemen.⁷

Végül – igen nagy késéssel – mégis megkapta azokat az elismeréseket, amelyeket a két világháború közötti hazai kultúrpolitika megtagadott tőle. Az 1951-es Kossuth-díj jelentőségében felért azokkal a díjakkal, amelyekkel Császárt a Horthy-korszakban megjutalmazták, 1960-ban pedig még ennél nagyobb megtiszteltetés érte az aggastyán Ady-értelmezőt, ugyanis akadémiai levelező taggá választották. Császár Elemér ekkor már húsz éve halott volt.

Alkati és szemléletbeli különbségek

Császár Elemér, a pályáját tudatosan építő tudós, és Földessy Gyula, az öntörvényű, autonóm, kapcsolatok helyett értékek után kutató tanár személyiségükben és tudományos felfogásukban, módszereikben valóban fényévnnyire álltak egymástól. Nehezen lehetett volna a korabeli irodalomtörténészek között két olyan embert találni, akik jobban különböztek egymástól, mint ők. Császár egyrészt a 19. század végi pozitivisták szemlélet híve volt, másrészt konzervatív irodalmi ízlésű tudós, aki a kortársai közül Herczeg Ferencet tartotta a legtöbbre.⁸ Sokan gúnyolták is

⁶ Féja Endre (szerk.): (2003): i. m. 204.

⁷ Pesti előadásain is Ady munkásságának egy-egy részletét boncolgatta. Az 1948/49-es tanévben Ady lírájának egyes darabjait vette górcső alá. Az I. félévben még az *Ady-versszöveg magyarázatok* cím szerepel a tanrendben, ami a II. félévben már lerövidült *Ady-magyarázatokra*. Az 1949/50-es tanév II. félévében meghirdetett előadásának az *Ady-szövegek* címet adta. Az 1950/51-es tanév I. félévében *Ady prózája* címmel hirdetett előadást. 1951/52-ben egy kicsit kitágította az előadáson feldolgozott korszakot, ebben a tanévben a következő címmel említi a tanrend Földessy előadását: *A magyar költői stílus fejlődéstörténete Csokonaytól [sic!] Adyig*.

⁸ Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy az 1927-es nyári továbbképző tanfolyam magyar szakos tanárait el is vitte tisztelgő látogatásra a Herczeg-villába. Erről a tanfolyam egyik résztvevője így számolt be: „Az idei tanfolyam legfeledhetlenebb társas élménye a Herczeg Ferencnél való tisztelgésünk abból az alkalomból, hogy Rothermere lord üdvözlését indítványozta. Az eszme fölvetője s egyben vezetőnk is Császár Elemér egyetemi tanár úr volt. A nagy író hívősvölgyi villájában másfél óráig látta meleg szeretettel vendégül a tanárságot, 87 éves, de csodálatos szellemi és testi erőben lévő édesanyja és egy bájos unokaháza lebilincselő társaságában. Császár tanár úr üdvözlő szavaira az »írófejedelem« Magyarország koronázatlan királyainak nevezte a tanárokat, mert a tanárok tudásának, lelkiületének és lelkiismeretességének kell ma az országon, a nemzet társadalmán uralkodnia.” Dr. Fodor Já-

emiatt, még a szépirodalomba is bekerült, alakját Szabó Dezső örökítette meg a *Segítség!* című regényében, Herendy tanár figurájában. A nemzeti radikalizmus nagy írója nem fukarkodott a malíciával, amikor a konzervatív irodalomtörténész egy bölcsészkar vizsga bemutatása kapcsán lefestette. A Császárt ábrázoló mondatokat a jellegzetes Szabó Dezső-i túlzások és a szarkasztikus hangnemet nyomatékosító egyedi szóalkotások teszik élvezetessé. Ezt írja a pesti egyetem irodalomprofesszoráról: „... ha már a Herzog budai sváb korcsmáros fia felmagolta, felcédulázta magát tudóssá és a germán szolidaritás beültette etetőnek a magyar lelki ketrecbe: az előírt heti hat órán át mégis csak kellett valamit csinálnia. És mert az irodalomról, a művészetről egy kukk mondanivalója sem volt: igyekezett te-lekkönyvvezetéssé, statisztikává gépiesíteni az életre feszített ember öt sebén kicsurgó szépet. Ráadásul: ösztövére lelkének, mely a hűsevő és ragadozó pán-germán álom bódult fullánkja volt, jólesett: így beosztani az utált keleti faj lelki termését fajtája szellemi gyarmatának. Árpád apánk hősi nemzete pedig nagy hálapúpot duzzadt a tanár úr munkájára.”⁹ Egy másik szépirodalmi műben is kifigurázták a konzervatív irodalomtudóst. Hegedűs Lórántnak egy kis színdarabja jelent meg a 30-as évek elején egy napilapban. A rövid darab arról szólt, hogy Petőfi Sándor feltámad, és az egyetemen vizsgázik magyar irodalomból, éppen a saját költészetét kell jellemeznie. Az őt vizsgáztató egyetemi tanár azonban megbuktatja. Császárnak nem volt nehéz magára ismernie a színdarab korlátolt gondolkodású egyetemi tanárában. A hazai irodalmi berkekben nagy port vert fel az eset, a Petőfi Társaság is foglalkozott a Császár és Hegedűs között kirobbant konfliktussal.¹⁰

Nemcsak a kortársak körében volt megosztó Császár személye és munkássága. Az utókor sem tartotta igazán sokra irodalomtudósi tevékenységét. Értékelői között olyat is találunk, aki még azt az érdemet is elvitatja tőle, hogy következetesen képviselte és alkalmazta a későpozitivisták módszertant. Lackó Miklós például így jellemzi a Császár Elemér, Pintér Jenő és Voinovich Géza munkássága által fémjelzett irodalomtörténeti mentalitást: „Tudományos tevékenységük módszertani jellemzője a gyakran – és igen hibásan – pozitívizmusként emlegetett, valójában azonban csak egy preszcientista fokon álló vagy azt már túlhaladott, de szellemtelen faktológia volt, mely szemléletét, többnyire alig tudatosan és eklektikusan, régi konzervatív eszmekörök elemeiből merítette.”¹¹

nos [1928]: A nyári továbbképző tanfolyamokról és a tanárság társadalmi hivatásáról. *Országos Középszéki Tanáregyesületi Közlöny*, 61. évf. 5–6. sz. 126.

⁹ Szabó Dezső (1925): *Segítség!* Első kötet. Genius Kiadás, Budapest. 232.

¹⁰ Hegedűs Lóránt erről a konfliktusról „Nemzeti jelleg és irodalom” című írásában adott egyfajta értelmezést. A cikk a *Pesti Hírlap* 1931. február 24-i számának 3. oldalán jelent meg.

¹¹ Lackó Miklós (1981): *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Bu-

Földessy Gyula ezzel szemben egész életművével a minden újra való nyitottságra adott példát, nem aszerint méricskélte a költőket és írókat, hogy azok méltatása mennyiben segítheti az ő szakmai előrehajlását. Király István így jellemezte ezt az attitűdöt: „*A szakmai öncélúság mesterembereivel szemben egy másfajta irodalomtörténész-típust képviselt. Nem csupán szakma, s főleg nem hivatali állás: életügy, hivatás volt számára az irodalommal való foglalkozás. [...] Mitől sem idegenkedett jobban ez az igazságra törő, igényes élet, mint a kritikai formalizmus, a l'art pour l'art esztétizálás különféle fajaitól, érezte bennük a celtalanságot. Neki mindenekelőtt tartalom kellett: emberi meleg.*”¹² Király István nem írja le Császár Elemér nevét a Földessy ellenpólusának tekinthető irodalomtörténészeket emlegetve, de sejthető, hogy rá és a tanítványaira gondolt, amikor a „szakmai öncélúság” kifejezést papírra vetette. Beke Albert ugyanígy nem írta le Császár Elemér nevét a Földessyről írt emlékezésében, de szinte ordít a sorai mögül, hogy a pozitívizmus képviselői azok, akikről lesújtó véleménnyel van, részben a Földessyvel való viselkedésük miatt. A Beke által használt „céhbéliek” megjelölés egyértelművé teszi, hogy az egyetemi és egyetem környéki irodalomtörténészekre gondol, Császár Elemérre és a holdudvarára. „*Bármilyen nagy érdemei is vannak azonban Földessynek – írja Beke Albert –, a céhbéliek között számosan akadtak, akik gúnyos ajakbiggyesztgetéssel mosolyogtak rajta, és mániakusnak, rajongónak titulálták, azzal a sanda szándékkal persze, hogy kisebbsítsék és diszkreditálják nemcsak a műveit, hanem az egész működését is. Ezeknek a gúnyos lemosolygásoknak azonban megvan az a csekélyke szépséghibájuk, hogy többnyire olyanoktól eredtek, akiknek az irodalom pusztán és kizárólag csak cédulázási és kutatási lehetőség, tekintet nélkül a kutatás céljára és tárgyára.*”¹³

Földessy esetében talán nem túlzás egyfajta önsorsrontó attitűdről beszélni, amikor az irodalomtörténész berkekből való kirekesztődésének okait keressük. Az önmagát Ady-talmudistának tituláló tanár nemhogy nem volt simulékony vagy diplomatikus, hanem olykor egyenesen provokálta is a konfliktusokat. Jó példa erre a magatartására az Irodalomtörténeti Társaság 1922. október 15-i ülése, amelyen Földessy Horváth János Petőfi-könyvét ismertette. A Magyarország c. lap így tudósított a majdnem botrányba fült társasági ülésről: „*Szokatlanul izgalmas fölolvasás és vita színhelye volt ma délután az Akadémia fölolvasó terme. Az Irodalomtörténeti Társaság ülésén Földessy Gyula tartott fölolvasást Horváth János Petőfi-könyvéről, amelyet olyan értelemben kritizált, hogy a jelenvolt tudományos közönségben – akik között ott láttuk Négyesy Lászlót, Szász Károlyt, Szinnyei Ferencet, Viszota Gyulát – élénk ellentmondást provokált. Földessy azt bizo-*

dapest. 310–311.

¹² Király István (1976): Földessy Gyula emlékezete. In: uő: *Irodalom és társadalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák 1946–1975*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 123.

¹³ Beke Albert (2014): Emléksorok Földessy Gyuláról, Ady „poéta adminisztrátorá”-ról. In: uő: *Keserű igazságok. Tanulmányok és kritikák*. LHarmattan Kiadó, Budapest. 389.

nyitgatta, hogy Petőfi bordaljai valóságos élményekből születtek: Petőfi tényleg részegeskedett, préházban aludta ki ittasságát, gyakran becsipett és ilyenkor hangosan danolt és káromkodott. [...] A fölolvadás után szót kért Horváth János és megmagyarázta könyvének félreértett helyeit. [...] Földessy viszonzólaszában azt erősítette, hogy a művészt tudományos apparátussal nem lehet megérteni. Fejtegetéseit ekkor már kedélyes közbeszólások zavarták, mire az elnök a gyűlést bezárta és a választmányi tagok élénk eszmecsere közben zárt ülésre vonultak vissza.¹⁴

Egyébként Földessynek a Császár személye és köre iránt érzett antipátiaja nem a 30-as évek fejleménye volt, és nem az Arany-könyv kapcsán éledt fel, jóval korábbi keletűnek feltételezhető. Legalábbis Földessy levelezésében már korábról találunk olyan mondatokat, kitételeket, amelyekben gúnyos hangon szólt Császár Elemérről vagy a Császár-hívek valamelyikéről. Benedek Marcell egyik szerencsétlen megjegyzését mentetve például egy 1925-ös levelében a következőt írta Hatvany Lajosnak: „Nem tudom, mennyire ismerte Ön Riedlt, az ő fura szellemeskedése agyonütött egypár generációt, Benedek is ennek az áldozata. Ő csak az önállóságát akarta Önnel szemben fitogtatni, s úgy megbicsaklott közben az esze és a tolla, hogy csakugyan olyan bárgyúságok kerültek ki belőle, mintha egy követ fújna a Kékiekkel és Császárokkal.”¹⁵

A megjelenés helye

Első pillantásra kicsit furcsának tűnhet, hogy mit is keres egy egyetemi előadássorozatról szóló kritika éppen az *Országos Középiskolai Tanárregyesületi Közlönyben*, amelyben többnyire a középiskolai oktatás problémáiról és a tanári társadalom helyzetéről szóló tanulmányok, valamint módszertani értekezések, középiskolai tankönyvek bírálati láttak napvilágot. A Földessy-féle recenzió a témája alapján nem illett a folyóiratba. Legfeljebb annyi köze lehetett az Országos Középiskolai Tanárregyesület hivatalos lapjához, hogy a hazai középiskolai irodalomtanárok elég nagy hányada Császár-tanítvány volt, így bőven lehetett fogalmuk Császár előadásainak tartalmáról, színvonaláról. Mégsem véletlen, hogy a Császár Elemér előadásait érdektelennek és gyengének minősítő kritika az *Országos Középiskolai Tanárregyesületi Közlönyben* látott napvilágot. A két legismertebb és legrangosabb irodalomtudományi folyóirat, az *Irodalomtörténeti Közlemények* és az *Irodalomtörténet* szóba sem jöhetett egy olyan

¹⁴ Újságkivágat a *Magyarság* c. lap 1922. okt. 15-i számából. Petőfi Irodalmi Múzeum, Petőfi-gyűjtemény, „A” sorozat, 17-es doboz.

¹⁵ Hatvany Lajosné – Rozsics István (szerk.): (1985): *Hatvany Lajos levelei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.144.

recenzió közzélése kapcsán, amelyben Császár Elemér egyetemi előadásairól fogalmazott meg lesújtó bírálatot a szerző. Mindkét folyóirat konzervatív szellemiségű volt, ráadásul az *Irodalomtudományi Közlemények* szerkesztője éppen Császár Elemér, a megbírált egyetemi tanár volt, az *Irodalomtörténetet* pedig a progresszív irodalmi irányzatokat ugyancsak távolságtartással szemlélő, elkötelezetten katolikus Alszeghy Zsolt szerkesztette. Nem valószínű az sem, hogy a *Magyar Paedagogia* helyet adott volna egy Császár Elemér előadásait ledorongoló kritikának, hiszen ezt a lapot az 1938-as évben és 1939 elején Nagy J. Béla szerkesztette, a pozitivistá irodalomtörténészt sokra értékelő Kornis Gyula és Pintér Jenő közreműködésével.

Földessy amúgy is azt érezte a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, hogy elfogyott körülötte a levegő, nincs fórum, ahol felléphetne az írásaival. Oláh Gáborhoz írt egyik levelében így panaszkodott erről a debreceni írótanárnak: „*Kedves Gáborom, írnék én Rólad szívesen, de – . Első nehézségem, hogy a versköteteiden kívül nem ismerlek eléggé ahhoz, hogy megénekeljek. [...] Másodszor: hova írjak? – Nincs lapom, nem invitálnak sehova. Írásaimat elhallgatták s elhallgatják. A legutolsó kis Ady-füzetemhez se szólt hozzá a kutya se. Sokat nem törődöm, nem törödném veled, személyes okok (hiúság stb.) nem zavarnak, de túlságos pazarlás a mi kis irodalmunkban, hogy nem tartanak valaminek.*”¹⁶

Így leszűkült a kör, nem sok választás maradt, olyan lapot kellett keresni, amelynek a szerkesztője bátran felvállalta a Császár előadásait elmarasztaló bírálat megjelentetését. Ilyen szerkesztőnek bizonyult Kardeván Károly irodalomtörténész, Madách-kutató, ekkor már nyugdíjas középiskolai tanár, címzetes igazgató. Kardeván a vita évében töltötte be a hatvanadik életévét, mindössze négy esztendővel volt fiatalabb a megbírált professzornál és a bíráló tanárnál. Nyugalmazott pedagógusként nem volt vesztenivalója, és ekkor már elérni sem szeretett volna semmit, megengedhetett magának kevéssé óvatos döntéseket. Kardeván Károly már fiatal tanárként elköteleződött a progresszív irodalmi irányzat mellett, jelen volt a *Holnap* megszületésénél, annak a hét tanárnak az egyike volt, akik nyíltan szimpatizáltak az új vizeken hajózó nagyváradi írócsoporttal. Közös irodalmi platformon állt tehát Földessyvel, akinek jó ismerőse és lekötelezettje is volt, mivel a neves Ady-kutató igencsak elismerő, dicsérő hangú ismertetést írt 1935-ben Kardeván egyik könyvéről.¹⁷

¹⁶ Földessy Gyula 1941. július 18-án írt levele Oláh Gáborhoz. Idézi Tóth Endre (1968): Földessy Gyula levelei Oláh Gáborhoz. In: Béres András (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1966–67*. Déri Múzeum, Debrecen. 623.

¹⁷ Az ismertetett könyv 1935-ben jelent meg a Vajthó László által szerkesztett *Magyar Írók* c. sorozatban. A recenzió az *Irodalomtörténet* hasábjain látott napvilágot. Földessy Gyula (1935): Kardeván Károly: Az ember tragédiájának magyarázata. *Irodalomtörténet*, 24. évf. 1–2. sz. 29–30.

Kardeván Károly 1933 márciusától 1942 decemberéig szerkesztette az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyt*, de 1943 márciusáig még az ő neve lett feltüntetve szerkesztőként a *Közöny* címlapján.¹⁸ Kardeván láthatóan törekedett arra, hogy a korábban egyértelműen konzervatív szellemiségű lapból egy korszerű tartalommal megtöltött, többféle irányzat véleményét közvetítő szakmai orgánus legyen. A *Közöny* sokszínűségének és pártatlanságának biztosítására vonatkozó tervét és a lap küldetését így fogalmazta meg a szerkesztői feladatok átvételekor: *„Helyet ad a különböző, sokszor ellentétes felfogásoknak, mert nem valamely pártnak vagy tudományos iránynak, hanem a tanárság egyetemének lapja, de kerül minden fölösleges vitát, a tárgyilagosság színvonalát sohasem engedi a személyeskedés felé süllyedni és kiküszöböl minden olyan irányzatot, mely nem vihet a magyar középiskola céljához. Közönyünknek ezt a programját olvastam ki eddigi évfolyamaiból, ezt követte távozó szerkesztőnk, ezt szeretném megvalósítani én is, midőn az Egyesület megtisztelő bizalmából átveszem Közönyünk szerkesztését.”*¹⁹ Kardeván igyekezett magát ehhez a nemes célkitűzéshez tartani abban az évtizedben, amelyben ő állt a *Közöny* szerkesztőségének élén. Ezért is tűnik fel az utókor olvasójának, hogy egy agresszívebb, nyersebb hangvételű ismertetés közzétételét mégis vállalta Földessy szövegének a megjelentetésével, s valóban csak a régi ismeretség, barátság készíthette arra, hogy korábbi óvatosságát, diplomáciai tapintatát félretéve helyet adjon a lapjában egy ennyire nyíltan ellenséges könyvismertetésnek. Földessy egyébként a későbbiekben is élvezte Kardeván Károly bizalmát és megbecsülését, nem véletlen, hogy ugyancsak a *Tanáregyesületi Közöny* biztosított megjelenést a negyvenes évek elején két olyan bírálatának is, amelyek közül az egyiknek inkább egy filozófiai, a másiknak pedig egy irodalomtörténeti folyóiratban lett volna a helye. Az idős tanár így írt erről Fenyő Miksának egy 1943-as levelében: *„A Tanáregyesületi Közöny-ben egypár hónappal ezelőtt jelent meg Szemere Samunak egy nagy könyvéről s Waldapfel József Katona József[é]ről írt magasztaló hosszú bírálatom. S abban is biztos lehetek, hogy ezt nagyon a rovásomra írták keresztény kollégáim s ez a két cikk is csak úgy jelenhetett meg, hogy a szerkesztőkhez több évtizedes barátság fűzött.”*²⁰

¹⁸ Ennek oka abban rejlett, hogy a szerkesztőváltás engedélyezése és az új szerkesztő elfogadtatása kissé elhúzódott. A Sajtókamara választmánya 1942 decemberében már nem tartott ülést, így az új szerkesztő felvételi kérelmének tárgyalására csak 1943 januárjában került sor. Ezt követte még a miniszterelnökségi és a törvényhatósági engedélyezés.

¹⁹ Kardeván Károly (1933): A szerkesztő beköszöntője. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny*, 67. évf. 4. sz. 117.

²⁰ Vezér Erzsébet (szerk.): (1975): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 360. (Földessy 1943. május 8-án kelt levele Fenyőhöz.) Az idézetben említett recenziók a következők: 1. Földessy Gyula (1943): Waldapfel József: Katona József. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny*, 76. évf. 6. sz. 141–144.; 2. Földessy Gyula (1942): Szemere Samu: Filozófiai tanulmányok. *Országos Középiskolai Tanáregyesüle-*

A könyv és a róla írt éles hangnemű bírálat

Császár Elemér örült annak, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Intézet ifjúsága megjelentette az Arany-előadásait. A könyv nyomdából való kikerülésekor még nem sejtette, hogy lesz egy olyan hazai folyóirat, amely a műről éles hangú, kemény kritikát közöl majd. Császár napjai az Arany-előadások megjelenése utáni időkben lázas munkával teltek. Az egyik nekrológban így festi le egy volt tanítványa az irodalomtörténetész professzor akkori lelkiállapotát: „Szülői szeretettel fogadta Arany Jánosról tartott egyetemi előadásainak megjelenését és mintha csak érezte volna, hogy most az egyszer sietnie kell, aggodalmas sietséggel, szerető aprólékossággal adta kis Regénytörténetének második, bővített kiadását.”²¹ Császár örömeinek egyik oka az lehetett, hogy ezzel a kötetrel emlékeztek az 1937/38-as tanévben viselt dékáni méltóságára, másrészt azért is fogadhatta hálás szívvel ezt a gesztust, mert így azoknak a tisztelőinek, volt tanítványainak is lehetősége nyílt az Arany-előadásai során elhangzott gondolatmenetek megismerésére, akik személyesen nem tudtak beülni az egyetemi óráira. Igazából éppen ebben áll – a hallgatók szakvizsgái felkészülésének a segítése mellett – az egyetemi előadások könyv alakú megjelentetésének az értelme, ahogy azt Kozocsa Sándor, a mű egyik ismertetője is megfogalmazta. A későbbi neves bibliográfus így adott formát ennek a vélekedésének: „Helyes gondolat egyetemi tanárok előadásait a hallgatóságon túl, a nyomtatott betű szárnyain, egy nagyobb szellemi közösség részére is hozzáférhetővé tenni. Hosszú évek vizsgálódásainak, munka közben leszűrt eredményeinek ez a desztillált formája kiváltképpen alkalmas arra, hogy beletekinthessünk a »műhelybe«, melyben a tudományos tervek és gondolatok létrejöttek, módszeres formát kaptak.”²²

Császár Elemérnek ez a munkája is hozza a tőle megszokott unalmas pedantériát, ami a pozitívizmus német iskolájára általában jellemző, hiszen a filológiai adatgyűjtés és –csoportosítás magas színvonalában látták ennek az iránynak a követői a tudományos értékteremtés érvényesülésének a garanciáját. Erre a műre is igaz Horváth Károly megállapítása, aki Császár tudományos dolgozatai kapcsán a két világháború közti késő-pozitívizmus három fő összetevőjét emelte ki: egyrészt a Heinrich-módszerű száraz adatbogarászást és hatáskutatást, a Gyulai-féle konzervatív esztétizálást, valamint a nemzeti szellem megnyilvánulásának olykor túlhangsúlyozott, erőltetett kimutatásában jelentkező nacionalizmust. Az Arany-könyvben a fent említett három komponens közül az első kető jelentősen meghatározza a téma feldolgozását, a harmadik összetevő

ti Közlöny, 75. évf. 7. sz. 201–202.

²¹ Romhányi Gyula (1940): Császár Elemér. *Diárium*, 10. évf. 8. sz. 190.

²² Kozocsa Sándor (1939): Császár Elemér: Arany János. *Irodalomtörténet*, 28. évf. 1–2. sz. 36.

csak egészen halványan jelenik meg egy-két fejezetben. Horváth egyébként a pozitívizmus német iskolájának értékelésekor jól megragadta ennek az irányzatnak az erényeit, amelyekből egyben a hibái is erednek. Azért is érdemes ezt az értékelést szó szerint bemutatni, mert Császár munkássága – és különösen az Arany-előadásokat tartalmazó könyve – szinte példatárként szolgálhat a németes irány egyoldalúságának érzékeltetésére. Horváth mérlegén a következők miatt találtatik könnyűnek ez az iskola: *„A német iskola a magasabb, filozofikusabb szempontok érvényesítését előben is elvetette, az irodalomtudomány feladatát egyedül a részletadatok pontos feltárásában és kritikai vizsgálatában látta. Ők tették az irodalomtörténész központi feladatává a száraz, szemponttalan filologizálást. Vasszorgalommal kétségtelenül hatalmas kutatómunkát végeztek, kritikai kiadások, adattömegeket felhalmozó bibliográfiák, minuciózus hatás-kimutatások, részletpublikációk az eredményei lankadatlan fáradozásaiknak. [...] Igyekezett ránevelni az irodalomtörténészeket az irodalmi jelenségek kialakulásának beható elemzésére, de ugyanakkor statikus szociológiája miatt lényegében történetietlen volt, és inkább csak a lélektani analízis területén ért el jelentősebb eredményeket.”*²³ Császár Elemér Heinrich Gusztáv hűséges tanítványaként az összegyűjtött tényanyag mitikus tiszteletével és a filozófiai vonatkozású kérdések vizsgálatától való elzárkózással jól reprezentálja a pozitívizmus germán hajtásának perspektívtalanságát, kimerülését, ellaposodását. Arany-előadásai tükrözik a legvilágosabban, hogy mennyire folytathatatlan és vállalhatatlan volt a 30-as évek végén ez az irodalomtörténet-írási hagyomány.

Olyan éles hangú, kíméletlen, a kritikus ítéletét kendőzetlenül tárló recenziót, mint amilyen Földessy tolla alól kikerült a Császár-előadásokról, ritkán lehet olvasni a korabeli folyóiratokban. Azt azonban el kell ismerni, hogy bár valóban támadó ismertetést írt az Ady-szakértő, állításait logikus érvekkel és jól kiválasztott példákkal támasztotta alá. De még ezek a támadhatatlan érvek sem vették el a kijelentései élet, és vita felett áll, hogy egyes megállapításai már-már a gorombaság határát súrolják. Mégsem kérdőjelezhető meg az, hogy az indulatos hang igazat mond. Még akkor is így van, ha az ismertető eleve hibavadász szándékkal vette kézbe a könyvet. De nem is kellett feltétlenül rosszindulatú hibakeresőnek lennie ahhoz, hogy a munka gyenge színvonala és hibái feltűnjenek neki. Általában az unalmas tartalmon valamennyit javít a stílus, és az erőtlen stílust is feledtetni tudja az eredeti és érdekes tartalom. Ebben az esetben egyik sem emelt a másikon, Földessynek mindkettővel szemben súlyos kifogásai voltak. Ezeket így összegzi: *„Sívárabb, unalmasabb, lélektelenebb olvasmányt alig lehetne elgondolni, mint amilyen ez az*

²³ Horváth Károly (1959): A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. *Irodalomtudományi Közlemények*, 63. évf. 3–4. sz. 404–405.

*Aranyról szóló előadás. Tárgyának kitergetése csupa ócskaság és kietlenség: rég ismert, százszor elmondott, ismételt, avas megállapítások, minden új vagy egyéni megvilágítás és hozzászólás nélkül. S a stílus: erőtlen, színtelen, kifejezéstelen, tele rég elkoptatott fordulatokkal és szólásokkal.*²⁴ Császár ezekkel az előadásokkal nem állított ki jó bizonyítványt magáról, képtelen volt megragadni Arany költészetének mélyebb rétegeit, nem jutott be Arany belső világába. A legminimálisabb irodalmi érzékenység sem tűnik ki a recenzens számára az előadásszövegekből. Ennek oka az lehet, hogy nem nyíltak meg Császár előtt Arany versei, nem találta meg hozzájuk a kulcsot. Amennyit kívülről el lehetett mondani róluk, azt közölte, de abban a formában, ahogyan ő fogalmaz, a kijelentései valóban laposnak, színtelennek tűnnek. Több megállapítása is vitatható, joggal vonja a hitelességüket kétségbe az olvasó. Földessy példát is hoz ilyen megállapításra a recenziójában. A következő állítást emeli ki a könyvből: „Majd megtudjuk, hogy Arany »hosszú, csendes pályát futott meg«, ami, persze, így kimondva, éppúgy nem igaz, mintha azt mondaná, hogy Arany élete tele van a legromantikussabb kalandokkal, mert Arany lelkiélete csupa izgalmas belső történések sorozata.”²⁵

Arany kapcsán a legtöbb elemző nem hagyja ki a Petőfivel való összehasonlítást, 19. századi költészetünk két hatalmas ikertornyát szívesen állítják szembe egymással az irodalomtörténészek. S bár valóban szinte kínálja magát a két költőóriás összevetésének lehetősége, elég veszeléses terepre lép, aki a kontrasztépítés eszközét használja a két költői világ egyedi színeinek, vonásainak erőteljesebb érzékeltetésére. Babits ismert megállapításánál szellemesebb szembeállítást úgysem lehet megfogalmazni a két nagy lírikussal kapcsolatban (Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában),²⁶ bár ez a kijelentés is erősen sarkított, nem fedi teljesen a valóságot. Sajnos Császár Elemér is engedett a kísértésnek, megpróbálta Arany emberi és költői alkatát Petőfiéhez viszonyítva bemutatni. Hiba volt ez a próbálkozás, a konzervatív irodalomtörténész által megrajzolt ellentét erősen támadható, ingatag. Erre így mutat rá Földessy: „Továbbá: Petőfi – Császár szerint – »az érzelem embere«, Arany viszont a »gondolatoké« és még csak sejteni se látszik, milyen semmit mondott ezzel az üres frázissal; ugyanígy mondhatta volna Petőfiről azt is, hogy az »eszmeémbere«. Majd tovább azt állítja Petőfiről, hogy »amit ír, néha halvány, nem elég jellemző«. Így beszélhet egy felelésre kirántott készületlen diák, de nem az, aki Aranyról előad.”²⁷ Földessy arra is utal, hogy a kiragadott példák sora még szaporítható lenne, mivel nehéz úgy

²⁴ Földessy Gyula (1939): Császár Elemér: Arany János (egyetemi előadás). *Országos Közpiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 72. évf. 6. sz. 229–230.

²⁵ Földessy Gyula (1939): i. m. 230.

²⁶ Az említett megállapítás Babits 1910-es, „Petőfi és Arany” című tanulmányában szerepel, amely a *Nyugat* hasábjain jelent meg.

²⁷ Földessy Gyula (1939): i. m. 230.

felütni bárhol ezt a könyvet, hogy a szerző inkompetenciájának ékes bizonyítéka ne tárulna az olvasó elé. Konklúziója a felsorakoztatott gyengeségek, a könyvben hemzsező tudományosan megalapozatlan állítások és az avított tárgyalásmód miatt nem is lehet más, mint ez: „*Bizony jobb lett volna, ha ez az előadás sohase lát napvilágot.*”²⁸

Hallatlan merészség kellett ahhoz, hogy Földessy ki merje mondani: a király (vagyis a Császár) meztelen. Az ország leghíresebb egyetemének sokat publikáló irodalomtörténészéről ország-világ előtt lerántotta a leplet, és kimondta róla, hogy semmi érzéke az írói-költői életművek rejtélyeinek feltárásához. Azt az egyetemistái is tudták Császárról, hogy száraz előadó, aki nem tudja felkelteni hallgatóiban az irodalom iránti lelkesedést. Talán éppen azért, mert ez a lelkesedés őbenne sem volt annyira erős. Feladatot, működési terepet látott az irodalomban, nem pedig élményforrást, a szellemi-lelki feltöltődés előmozdítóját.

A válasz és annak szerzője

Földessy éles hangú ismertetése nem maradt válasz nélkül. Érdekes módon azonban nem Császár Elemér ifjú tanítványai és tisztelői köréből került ki a Földessy-cikk tartalmának és tónusának visszautasítója, hanem egy olyan tudós állt ki Császár mellett, aki a megbírált professzornál és annak ellenfelénél is öt évvel idősebb volt, és jó ideje már csak a Petőfi Társaság tagjaként volt jelen az irodalmi berkekben. Lázár Béla úgy szállt be ebbe a harcba, mint egy ősz Toldi, aki sírja ásása közben kapja a hírt, hogy újra szükség van az erejére, képességeire. Fiatalkorában irodalomtörténészként és kritikusként indult, de sem motívumtörténeti munkája, sem kritikái nem váltottak ki nagyobb visszhangot. A 20. század elején már másik területre tért át, a képzőművészeti kritika és a művészettörténeti kutatás lett a fő működési terepe. A művészettörténeti irodalomban végül igen termékenynek bizonyult, számos művésztől írt hosszabb-rövidebb életrajzot, pályaképet. Az utókor ugyan elsősorban Paál László munkásságának kutatójaként tartja számon, de a művészettörténeti historiográfia művelői azt is tudják, hogy Fadrusz Jánosról, Szi-nyei Merse Pálról, Mányoki Ádámról, Zichy Mihályról és Munkácsyról is írt monográfiát. Az Ernst Múzeum igazgatójaként pedig a legjelentősebb hazai magángyűjtemény működését segítette a két világháború között. S bár ontotta a művészettörténeti írásokat, mégsem volt egyértelműen pozitív a megítélése a művészettörténész körökben. Többen csak a szorgalmas kívülállót, a szerencsés dilettánst látták benne, aki egyedül a művészvilággal ápolt jó kapcsolatainak köszönhető, hogy elindul-

hatott a művészeti szakírói pályán. Fülep Lajos, a Horthy-korszakban méltatlanul mellőzött magyar művészetfilozófus 1923-ban így jellemezte Lázár Bélát: *„A tipikus műkedvelő, aki nem is lesz soha más. Aki összeír egy könyvtárra valót, negyedszázados írói jubileumot ül, s meg nem tanul írni; minden képet s egyebet megnéz, de meg nem tanul soha látni. Mert a nagy igyekezeten kívül – legalábbis ezen a téren – minden egyebet megtagadtak tőle az istenek.”*²⁹ Még a *Szabad Művészet* című lap hasábjain megjelent nekrológban is utal arra a szerző, hogy Lázár nem a szó szoros értelmében tudományos műveket írt, inkább esszéisztikus hangnemű, érzelmi átítottságtól sem mentes pályaképek kerültek ki a tolla alól. Az is igaz, hogy talán éppen ez a stílus tette népszerűvé a műveit a művészetkedvelő olvasóközönség körében. A nekrológ így közelíti meg ezt a kérdést: *„Írásait szenvedélyes, vitatkozó hang jellemzi. Stílusa színes, változatos, könnyen olvasható, népszerű. A mondanivaló bősége néha kitérésekre bírta, írásai mégis mindig friss, érdekes olvasmányok. Sok tévedése is van, a konkrét tudományos előadás helyett sokszor esztétizál és irodalmiassá válik.”*³⁰

Amikor Császár Elemér védelmében közzétette a Földessy bírálataira írt válaszát, akkor már régen nem követte intenzíven az irodalomtudományi kutatásokat, csak a konzervatív irodalomtörténész kör egy-két jelesével volt szorosabb kapcsolata. Már maga ez a tény is megingatja egy kissé a Császár könyvének védelmében írt cikkének hitelét, hiszen joggal vélhették a kortársak, hogy olyasvalaki szól bele egy irodalomtörténeti mű értékelésébe, aki már nem vesz részt aktívan a hazai irodalomtudomány alakításában. Császár Elemérhez régi barátság fűzte. Még egyetemista korukban ismerkedtek meg egymással. Lázár végzős egyetemista volt, Császár pedig gólya, amikor egy stílusgyakorlati órán a szeminárium résztvevőinek és a professzornak a figyelmét magára vonta a hallgatótársa művéről már akkor határozott véleményt formáló elsőéves.³¹ Később is több találkozási pont volt a pályájukon. Egy tanéven keresztül egy iskolában tanítottak, a VII. kerületi állami főgimnáziumban. Lázár került oda hamarabb, ő az 1893/94-es tanévtől volt az iskola tanára, Császár pedig az 1896/97-es tanévben helyettesítette a párizsi tanulmányútra küldött Szigetvári Ivánt. 1901-ben Császár Elemér is ismertetést írt Lázár Tegnap, ma, holnap című tanulmánykötetéről. Együttműködé-

²⁹ Fülep Lajos (1998): *Egybegyűjtött írások III*. Argumentum Kiadó, Budapest. 258.

³⁰ Végvári Lajos (1950): Lázár Béla. *Szabad Művészet*, 4. évf. 5–6–7. sz. 268.

³¹ Lázár Béla ezt az emléket így örökölte meg: *„Már az utolsó egyetemi évemet jártam, Gyulai, Beöthy és Heinrich megtiszteltek azzal, hogy szemináriumuk vezetőjévé tettek, ma úgy mondanák, tanársegéd voltam. Az első stílusgyakorlati órán, Beöthy Zsolt szemináriumában történt, hogy egyik társunk felolvasása után a professzor feltette a szokásos kérdést: »Van-e valakinek hozzászólni valója.« Felállott egy nyurga ifjú, gólya, első éves és szólásra jelentkezett. Felzólalására Beöthy megjegyezte: »Önnek éles megkülönböztető tehetsége van. Szemmel fogom tartani.« És szemét attól fogva le nem vette róla.”* Lázár Béla [1941]: *Emlékezés Császár Elemérré, az íróra. Koszorú*, 7. évf. 2. sz. 79.

sük a Petőfi Társaságban vált igazán szorossá, Lázár 1916-tól volt ennek a konzervatív irodalomtörténészekből álló egyesületnek a tagja. Amikor a Petőfi Társaság 1934-ben újra megindította a *Koszorú* című folyóiratát, Császár Elemér, a főszerkesztő, Lázár Bélát is beválasztotta a lap szerkesztőbizottságába. Nemcsak az kötötte tehát össze a két sokat publikáló szakíró, hogy mindketten Beöthy-tanítványok voltak egykor, s ez a munkásságukra is rányomta bélyegét, hanem az is, hogy pályájuk alatt végig közös szellemi táborhoz tartoztak, így azonos oldalon állva viaskodtak az „új időknek új dalaival”. Ez a szemléleti rokonság persze nem jelenti azt, hogy Lázár ne látta volna Császár munkásságának esetleges fogyatékoságait, problémás pontjait. Még a Császárról szóló megemlékező írásában sem hallgatta el, hogy a tekintélyes irodalomprofesszor valódi kutatási terepét a regény- és a drámairodalom jelentette, a versek világához nem olyan könnyen talált kulcsot. Ennek okát Lázár abban látta, hogy Császár Elemér elsősorban a tartalom vizsgálatára helyezte minden művében a hangsúlyt, a forma kérdéseivel keveset foglalkozott. Márpedig a versek megértéséhez többnyire a választott forma által kínált lehetőségek boncolgatásán keresztül vezet a legrövidebb út. Ennyi előzmény ismeretében érthető, hogy az idős Lázár beszállt a küzdelembe régi harcostársa mellett, úgy vélte, kötelessége szót emelni a megtámadott professzor védelmében.

A válasz megírására készítő élményt képszerűen, éles vonásokkal elevenítette fel írása elején Lázár: „*Sok-sok esztendeje annak, hogy a Tanárregyesületi Közlöny nem volt a kezemben. Pedig két-ötvenes tanárságom alatt nemcsak szorgalmas olvasója voltam, de sokat dolgoztam is belé. Jól ismerem tehát a szellemét. A napokban aztán elhozták hozzám a februári számát, olvasnám el benne F. Gy. írását Császár Elemér Arany-könyvéről. Aki elhozta, fiatal tanár, megütközéssel mutatta a cikket. »Íme a könyv, mondotta, melyről nemrég oly elismeréssel beszélünk, ilyen megítélésben részesül és éppen az ország tanársága előtt, mikor ennek a tanárságnak egy része Császár Elemér tanítványa, kik megtanulták tisztelni és becsülni őt egyetemi éveik alatt.« Valóban F. Gy. cikke olvastán bennem is felébredt a méltatlankodás érzése. Hangot kell ennek adnom, mert áttanulmányozva Császár könyvét, más képet nyertem róla, mint aminőt F. Gy. fest.*”³² Nem tudhatjuk, hogy valóban lezajlott-e az általa leírt jelenet. Nem biztos, hogy egy fiatal tanár juttatta el Lázár kezeihez a *Közlöny*nek azt a számát, amelyben Földessy ismertetése megjelent. Inkább valószínű, hogy a Petőfi Társaság soraiból jelentkezett valaki nála, vagy éppen a társaság egyik ülése előtt vagy után hallhatott a szenvedélyes hangú recenzióról. Ezzel a kerettörténettel talán azt

³² Lázár Béla (1939): Reflexiók F. Gy.-nek Császár Elemér Arany-könyvéről írt kritikájára. *Országos Középpiskolai Tanárregyesületi Közlöny*, 72. évf. 7. sz. 270.

kívánta a szerző elhítenni, hogy a fiatal tanárnemzedék egy része is megütközött, felháborodott a Császár tekintélyét ért sérelemnél.

Lázár a válaszában leginkább Császár módszerességét, logikáját dicséri, azt a germán precizitást élte, amely sokak szemében Császár egyik gyengesége, irodalmi érzéketlenségének a bizonyítéka volt, hiszen éppen ezzel a könyörtelen logikával lúgozta ki, desztillálta unalmassá a legeredetibb, legizgalmasabb költői alkotásokat és munkásságokat. Lázár Béla azonban erényt látott Császár minden nagy művet és munkásságot azonos séma szerint analizáló eljárásában. Ezt a meglátását a következő módon találja: *„Pedig, mint Császár minden írását, ezt is a felépítés szigorú rendje jellemzi. Arany emberi jellemzése után költészetének vonásait, azután pedig a Toldi-trilógiát, Buda halálát, kisebb eposzait, balladait, líráját veszi sorra. Mindenütt határozott módszerrel dolgozik. Ha keressük Császár egyéniségének írói jellegzetességét, első pillanatra szembeszökik az a logikai zárt-ság, amellyel jellemez.”*³³

Lázár cáfolja azt a kijelentést is, hogy nincs Császárnak ebben a könyvben saját mondanivalója, nóvumnak tekinthető megállapítása Arany költészetéről. *„Császár nemcsak Aranyt ösmeri – írja –, de az Arany-irodalmat is, amit ráutalásai igazolnak, a sok kiigazítás és a kérdések újszerű megvilágítása. Aki ösmeri a tárgyat, látván látja Császár nagy felkészültségét, mellyel tárgyat kezel, mellyel művét írta. Nem is írta, – előadta.”*³⁴ Konkrét példákkal azonban nem igazolta ezt a kijelentését, nem szedte ujjhegyre, melyek is azok a területek, amelyek Császárnak sikerült új szempontokat bevinni az Arany-életmű értelmezésébe.

Mivel Lázár valószínűleg látta, hogy a könyv tartalma elég ingoványos terület még a baráti szándékkal, pozitív elfogultsággal közelítő recenzió számára is, a mű nyelvezetére hívta fel a Közlöny olvasóinak figyelmét, a Császár-előadások nyelvi oldaláról zengett dicsőhimnusz. Ez a magasztalás azonban már éppen a túlzásai miatt gyanús, hiteltelen. *„... ott, hol a gyorsíró szorgosan követte az előadást – kezdi dicséretét Lázár –, nyelvi szépségeivel kap meg. Csak utalok a következő helyekre: Toldi és János vitéz összevetése (32–33. l.); a korrajz Toldi szerelmében (63. l.); az alapeszme kifejtése Toldi estéjében (73. l.); Buda halála kompozíciójának elemzése (118. l.); amit pedig Arany lírai költészetének mélységéről írt (137. l.), mely lélektanilag elemzés mintaképe. Ha az, amit Beöthy Zsolt a balladaköltészet és a természet viszonyáról írt, az írói művészet csúcspontja, Császár Elemér könyvének ezek a lapjai vetekednek vele.”*³⁵ Mennyire jellemző, hogy Lázár az írói művészet csúcspontjára éppen Beöthy Zsolttól hozott példát! Nyilván költői kérdés lenne, hogy miért nem a későbbi irodalmárok munkáiból válogatott, ami-

³³ Lázár Béla (1939): i. m. 270.

³⁴ Uo. 271.

³⁵ Uo.

kor az értekező próza gyöngyszemei után kutatott. Pedig bőven említhetett volna ilyeneket akár Babits Mihály irodalomtörténeti tárgyú írásaiból is. Lehet, hogy maga is érezte végül, hogy védőirata vértelenre és súlytalanra sikeredett, ugyanis elég szűkszavúan zárta le, mindössze ennyit jegyzett meg a legvégén: „Viszontválaszra nem válaszolok. Dixi et salvavi animam meam.”³⁶

A vita tanulságai

Több érdekes körülményre is rávilágít a Császár előadás-sorozata kapcsán kirobbant vita. Egyrészt rámutat arra a szerencsétlen konstellációra, ami a két világháború közötti magyar irodalom szakos egyetemi hallgatók stúdiumainak, szakmai szocializációjának irányát meghatározta. A négy egyetem közül kettő – a pesti és a debreceni – olyan irodalomprofesszorokra bízta a jövő irodalomtanárainak felkészítését, akik az Arany halála után jelentkezett irányzatokkal nem is kívántak foglalkozni, nem vettek róluk tudomást. Sem Császár Elemér, sem Pap Károly nem tartozott a széles látókörű, új szemléletmódok iránt nyitott tudósok közé. Valamivel jobb volt a helyzet a szegedi és a pécsi egyetemen, hiszen Sík Sándor vagy Tolnai Vilmos nem zárkóztak el úgy a hallgatóiktól, mint a fentebb említett két pályatársuk, s őszintén érdeklődtek az újabb irodalomtudományi iskolák munkássága iránt, még ha nem is váltak soha ezeknek az iskoláknak a híveivé, követőivé.

A vitát leginkább maga a téma teszi érdekessé. Arany János megkerülhetetlen nagyság, mérföldkő volt a hazai irodalom történetében, alig volt olyan jelentős irodalomtörténészünk a 20. század első felében, aki ne foglalkozott volna az Arany-életmű egy-egy részletével vagy a nemzeti klasszicizmus képzeletbeli trónusára felültetett költő teljes pályájának értékelésével. Sajnos több kutatója, méltatója – Alszegehy Zsolt kifejezésével³⁷ – fejlődés-megfojtó normává emelte Arany poézisét, elfeledkezve arról, hogy a szalontai hajdúleszármazott tiltakozna a legjobban az ilyen irodalmi bálványépítés ellen, ha feltámadna és látná, mi folyik a műve körül kiépült kultusz égisze alatt. A konzervatív irodalomtörténészek elérték, hogy Arany tekintélye ne csak a közvetlenül nyomába lépő nemzedékre, de még a későbbi költőgenerációkra is nyomasztóan hasson. Az ő munkálkodásuknak volt „köszönhető” az is, hogy Arany zsenialitása már

³⁶ Uo. A latin nyelvű zárómondat pontos fordítása: Elmondtam, és ezzel megmentettem a lelkemet.

³⁷ Alszegehy Zsolt a Tolnai Vilmosról írt nekrológiájában használta ezt a találó kifejezést. Így jellemezte a kiváló stilisztát: „Költői és emberi eszménye Arany volt: erkölcsi komolysága, művészeti gondja rokonává tette, de nem emelte Arany poézisét fejlődés-megfojtó normává; megértette és élvezni tudta, s minden szépségében fel is tárta a mai lélek költői megnyilatkozását is.” Alszegehy Zsolt [1937]: Tolnai Vilmos. *Irodalomtörténet*, 26. évf. 5–6. sz. 97.

nem volt annyira könnyen felismerhető a 20. század elején fellépő ifjú író-nemzedék tagjainak körében, mivel számukra Arany János inkább csak egy olyan költészetfelfogás képviselőjét jelentette, amelyen túllépett az idő. A hivatalos irodalompolitikát támogató tudósok jelölték ki úgy az Arany-életmű helyét a magyar irodalomban, hogy az semmiképpen sem kerülhette el az ütközőponttá válást.

Császár Elemér az Arany utáni nemzedékről, Reviczkyről, Vajdáról s aztán a 20. század elején a konzervatív füleknél teljesen idegen hangot megpendítő Adyról alkotott véleményét azzal is kifejezte, hogy Arany-értékelésében kiemelte, túlságosan is hangsúlyozta a moralitás szempontját. A következő mondatok mögött ott bujkál az az averzió, amelyet például Ady lírája váltott ki belőle: „...*Arany a legerkölcösebb magyar költő. Nincs magyar költő, akinél az esztetikum és etikum világának köréi annyira egybeesnének, mint nála, és akinek költészete olyan tiszta és felemelő volna, mint az övé. Tiszta, mert nincs benne morális folt, és léleképítő, mert minden vonatkozásában erkölcsös. Minden verséből egy nagy igazság csendül ki, s mindegyik rámutat igazi emberi hivatásunkra: folytonos munkával törekedjünk az erény felé. Ennek legbiztosabb eszközei: a kötelességteljesítés, a becsületesség és a hűség.*”³⁸ Az az irodalomtudós, aki a puritán és túlzottan szemérmes Arany Jánóból faragott erkölcsi bálványt, nyilván megbotránkozással vette tudomásul, hogy voltak olyan irodalomtörténészek, tanárok, akik még barátkoztak is Adyval, szívesen keresték a társaságát. A régi eszmények igézetében élő Császár Elemér szemében az Ady-líra szimbólumaival, motívumaival foglalkozó Földessy Gyula nem csupán deviáns figura lehetett, hanem kifejezetten veszélyes lázadó, azt gondolhatta róla, hogy olyan életművet, költői munkásságot tesz tudományos vizsgálódás tárgyává, amely arra méltatlan. A két azonos korú irodalomtörténész nem azonos pozícióból harcolt egymással, Császár mögött ott volt a hivatalos irodalom- és művelődéspolitikai, az egyetem által biztosított háttér, a befolyásos szakmai egyesületek támogatása. Földessynek vele szemben nem volt sok eszköze, magányos harcos, különutas tudós volt, akinek nem igazán volt olyan fóruma, ahol kipellengérezhette volna a korabeli irodalompolitika és a vezető irodalomtörténész garnitúra szemellenzőségét. Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy minden kínálkozó alkalmat megragadott a véleménynyilvánításra, nem mérlegelt hosszan. Ahol egy kis rés adódott a konzervatív tábor pajzsán, oda lőtte a nyilatit. Császár Elemér meglehetősen vitatható színvonalú műve pedig szinte kínálta magát a támadásra.

Földessy Gyula kritikája nem volt alaptalan vagy igazságtalan, az egyetlen, amiben hibázott, az a hangnem megválasztása volt. Igazat kell adni

³⁸ Császár Elemér (1938): *Arany János (Egyetemi előadás)*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 144.

Vezér Erzsébetnek, aki Földessy vitastílusának jellemzésekor a szenvedélyességet emelte ki. Ő egy helyütt ezt írta az Ady-rajongó irodalomtudósról: „*Vitairataiban ugyancsak sok van a hitvitázók megingathatatlan és naïv hitéből, gorombaságig menő igazmondásából, teljesen hiányzik viszont belőlük a finomkodó diplomácia, az óvatos taktikázás, még a »finom kultúrlegényekkel« folytatott vitákból is.*”³⁹ Féja Géza is ugyanezt a vonást ragadta ki Földessy bemutatásakor: „*Tulajdonképpen egy harcos folyóiratot kellett volna szerkesztenie, mert éppen olyan szenvedéllyel szeretett »disputálni«, akár Ady Endre.*”⁴⁰ Valójában a korszak irodalmi, irodalompolitikai vitáit szemlélve, Földessy ismertetésének indulatossága nem tartható kivétel-esnek vagy szokatlannak az irodalomtörténész körökben. A recenzió éles, támadó hangja inkább csak a megjelenés helye miatt tűnt fel, az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*ben ugyanis nem volt jellemző az udvariatlan hangvétel, még a polemikus szándékú cikkekben is javarészt becsomagolva jelent meg a negatív kritika.

Irányzatok, irodalomtudomány-felfogások harca egyetlen előadássorozat körül: erről mesélnek a *Tanáregyesületi Közlöny* 1939-es évfolyamának megsárgult lapjai sok egyéb téma mellett. A hivatalos irodalompolitika céljait szolgáló irodalomtörténeti lapokban ilyesmire nem találunk példát. Azokban csak egyetlen irányzat és tábor permanens dicsőítése olvasható. Az irodalmi folyóiratok közül egyedül a *Nyugat* hasábjain jelentek meg Császár Elemér személyét és munkásságát keményebben bíráló sorok. Amikor Riedl Frigyes utódául Császár Elemért terjesztette fel a minisztérium az irodalomtörténet egyetemi tanárának, jellemző módon a következő címmel jelent meg a progresszív irodalmi lapban erről tudósítás: *Lasciate ogni speranza.*⁴¹ Ugyancsak nem kímélte a szerzőt Kuncz Aladár, aki Császárnak a Kisfaludy-monográfiáját szedte ízekre a *Nyugat* 1910-es évfolyamában. Már akkor is az volt Császár munkája ellen a legfőbb kifogás, ami az Arany-előadások kapcsán is előkerült: semmiféle új, egyéni értékelést vagy megállapítást nem tartalmazott az a könyv sem.⁴² Schöpflin Aladár ugyancsak a *Nyugat* hasábjain jelentette meg Császár Elemér regénytörténeti művéről⁴³ írt ismertetését. Ebben világosan közli a recenzens, hogy olyasvalaki írt irodalomtörténeti munkát, aki nem gyönyörködik az irodalomban, és éppen az maradt ki Császár könyvéből, ami a lényeg: az egyes írók nagyságának és műveik szépségének a megmutatása. Azt már csak rezignáltan jegyezte meg a kritikus,

³⁹ Vezér Erzsébet (1965): Földessy Gyula halálára. *Kortárs*, 9. évf. 2. sz. 330.

⁴⁰ Féja Géza (1977): Ady nyomában. *Tiszatáj*, 31. évf. 12. sz. 23–30.

⁴¹ Ez a pokol kapujának felirata Dante *Isteni színjáték*ában. Magyar fordítása: „Hagyjatok fel minden reménnyel.” A cikk a *Nyugat* 1923-as évfolyamának 719. oldalán jelent meg.

⁴² Kuncz Aladár (1910): Császár Elemér: Kisfaludy Sándor. *Nyugat*, 3. évf. 8. sz. 560–562.

⁴³ A mű pontos adatai: Császár Elemér (1922): *A magyar regény története*. Pantheon Irodalmi Intézet R. – T., Budapest.

hogy Császár Elemér még a világirodalom fejlődésének menetébe sem tudta bekapcsolni a magyar regényirodalom történetét.⁴⁴ A *Tanáregyesületi Közlöny* azzal, hogy helyet biztosított egy Császár Elemér elleni (jogos) kirohanásnak, egyetlen cikk erejéig tulajdonképpen a *Nyugat* szerepét is átvette, a *Nyugat* helyett harcolt az irodalmi műveket ellaposító és kilúgozó, avítt irodalomtudomány-felfogás ellen.

⁴⁴ Schöpflin Aladár (1922): A magyar regény története. *Nyugat*, 15. évf. 6. sz. 428–429.